

УДК 159.922

Бабаян Ю.О., кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної психології Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів: психологія мотивації поведінки і діяльності людини.

РЕФЛЕКСІЯ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

У статті розглядається сутність та специфіка рефлексії, визначаються умови її розвитку у майбутніх фахівців.

The article is devoted to peculiarities of reflection and to condition of her development of specialists.

Швидкоплинні зміни суспільних процесів породили низку негативних явищ, і, в першу чергу, це позначається на дітях, підлітках і молоді. Значною проблемою сучасності є проблема педагогічно доцільної й неконфліктної адаптації особистості молодшої людини до суспільних змін, її підготовка до самостійного життя в суспільстві. Наслідками проблем соціальної дезадаптації є ціла низка негативних явищ: неуспішність і неефективність навчальної діяльності, неготовність до засвоєння навчального матеріалу, вади в духовному, психічному, інтелектуальному й особистісному розвитку, соціальна дезадаптація і, як наслідок, різні форми девіантної і протиправної поведінки, поширення в молодіжному середовищі наркоманії, алкоголізму, хвороб, що передаються статевим шляхом, інфікування на ВІЛ, туберкульоз та ін. Поширення, на жаль, набувають бродяжництво, безпритульність, деградація моральних цінностей, незаконні види дитячої праці. Таким чином, сучасна школа у все більшій мірі набуває соціального значення.

У профілактиці та корекції зазначених негативних явищ застосування традиційних методів і методик виявляється малоефективним, оскільки вчителі, вихователі, викладачі потребують допомоги кваліфікованих фахівців у галузі прикладної психології, соціальної роботи та соціальної педагогіки, розробки

й застосування новітніх психолого-педагогічних технологій. Це висуває нові вимоги до підготовки сучасних фахівців. Саме від рівня підготовки фахівця, сформованості його професійних якостей значною мірою залежить успішне виконання соціального замовлення держави на фахівця з високою професійною компетентністю.

Завдання підвищення якості підготовки спеціалістів не можуть бути вирішені без підвищення якості викладання. Підготовка спеціалістів передбачає не лише формування професійних знань, умінь та навичок, які необхідні в практичній діяльності, а й активності, самостійності, відповідальності, вміння жити і працювати в нових умовах, бути соціально зорієнтованими.

Психологи, які займаються проблемою професійної підготовки фахівців до адаптаційно-реабілітаційної роботи вказують на те, що їх діяльність рефлексивна за своєю природою. Зважаючи на це, цілком актуальним є, на нашу думку, питання розвитку в майбутніх фахівців рефлексії – системної якості, яка дозволяє не лише оцінити себе, свої здібності, можливості, усвідомити свої особливості, але й зрозуміти, як ці особливості сприймаються іншими людьми.

У теорії та практиці психолого-педагогічних досліджень пропонуються різні підходи щодо ха-

рактики рефлексії, її специфіки, типології та функцій. Питання функціонування та розвитку рефлексії висвітлено в працях Г.М. Андрєєвої, В.В. Давидова, А.З. Зака, О.В. Захарової, А.Р. Петруліте, В.І. Слободчикова, І.І. Чеснокової та ін. Різні аспекти рефлексії досліджувалися С.Д. Максименком, М.І. Найдоновим, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко та ін.

Мета статті – визначити особливості рефлексії як необхідної складової професійної підготовки фахівців.

Сьогодні у психології існують різні підходи щодо характеристики рефлексії, її специфіки, типології та функцій. Так найпоширенішими визначеннями і характеристиками рефлексії, що акцентують певні її аспекти, є наступні: рівень ієрархічно організованого мислення та механізм саморозвитку особистості (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов); детермінант творчого процесу (Я.О. Пономарьов, В.О. Моляко); спосіб самоздійснення «Я» (О.Г. Асмолов); механізм само-свідомості (К.О. Альбуханова-Славська); аналіз особистістю власної інтелектуальної діяльності з метою її вдосконалення, перебудови (В.В. Давидов, А.З. Зак); необхідна складова соціально-психологічної компетенції (Г.М. Андрєєва, Л.А. Петровська) тощо. Більш інтегровані підходи до визначення рефлексії розроблені С.Д. Максименко, Ю.І. Машбиць, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко та ін.

На основі аналізу різних підходів до вивчення рефлексії можна констатувати, що на сьогодні дана проблема розглядається у трьох основних аспектах: при вивченні теоретичного мислення (інтелектуальний аспект); при вивченні процесів комунікації і кооперації, пов'язаних з необхідністю розуміння основ сумісних дій та їх координації (комунікативно-кооперативний аспект); при вивченні само-свідомості особистості (особистісний аспект).

У дослідженнях, предметом яких є вивчення особистісного аспекту рефлексії, робиться акцент на активізацію принципу саморозвитку особистості, згідно з яким культивується рефлексія, що забезпечує самоорганізацію і самобілізацію особистості в різних умовах її існування.

У межах цього підходу сутність рефлексії розглядається в здатності людини відчувати, переживати, усвідомлювати й аналізувати аспекти власного «Я». Рефлексія дозволяє людині не лише проаналізувати свій внутрішній стан і співвіднести його з поведінковими реакціями, а й створити нові можливості для власного саморозвитку. З цього приводу В.А. Семиченко [4] зазначає, що людина може успішно розвиватися, тільки якщо постійно осмислює, переживає те, що з нею відбувається, міркує над собою в процесі побудови свого життя й організації діяльності. Іншими словами, рефлексія є передумовою для цілеспрямованої зміни себе, тому що в процесі рефлексії відбувається усвідомлення людиною самої себе. При такому підході до рефлексії можна стверджувати, що цей акт властивий не тільки соціальному робітнику, але і будь-якій іншій людині, тобто ми спостерігаємо єдність людського й професійного в змісті цього процесу.

Здатність до рефлексії допомагає розвивати ціннісні орієнтації в людини. Для цього індивідові потрібно піднятися над своїми потребами, усвідомити їх та відволіктися від них, усвідомити самого себе як «Я», як суб'єкта, у якого можуть бути ті чи інші потяги, але який сам не вичерпується будь-яким з них чи їхньою сумою, а, піднімаючись над ними, може зробити вибір між ними. В цьому випадку людина перестає бути рабом безпосередньо ситуації, а її дії визначаються не тільки стимуляцією, що виходить із зовнішнього світу, конкретної ситуації, але цілями й завданнями, що лежать за її межами: вони стають вибірковими, цільовими та вольовими; саме ці риси характеризують діяльність людини в її специфічних відмінностях від поведінки тварин.

Етимологічний і лексико-семантичний аналіз слова «рефлексія» показує стійкість змісту поняття, незважаючи на п'ятивікову історію: *reflexio* (лат.) – «звернення назад» – осмислення – самопізнання – форма теоретичної діяльності – принцип мислення – категорія свідомості.

Поняття рефлексії виникло у філософії й означало процес міркування людини про все, що відбувається в її власній свідомості. Р. Декарт (1596-1650) ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосередитися на змісті своїх думок, абстрагувавшись від усього зовнішнього, тілесного. Дж. Локк (1632-1704) розділив рефлексію й відчуття, трактуючи першу як особливе джерело знань (внутрішній досвід, на відміну від зовнішнього, заснованого на сприйнятті почуттів). Це трактування рефлексії стало головною аксіомою інтроспективної психології. У цих уявленнях неадекватно переломилася реальна здатність людини до самозвіту про факти свідомості, самоаналізу власних психічних станів.

Міркуючи про людину як про суб'єкт життя, С.Л. Рубінштейн [3] розрізняв два способи існування й відповідно два ставлення до життя. Перший – це життя у сформованих умовах повсякденного побуту, що не виходить за межі безпосередніх зв'язків (мати, батько, друзі, учителі, чоловік, діти). Тут усі інтереси й проблеми людини існують усередині безпосереднього життя, і всяке її ставлення – це ставлення до окремих часткових явищ, але не до життя у цілому. На даному рівні людина ще не може виключитися з безпосереднього переживання життя, не може зайняти подумки позицію поза ним для рефлексії над ним.

Другий спосіб існування С.Л. Рубінштейн пов'язував із появою рефлексії. З її розвитком людина стає здатною займати позицію нібито поза процесом життя, дивитися на нього з боку. Це вирішальний поворотний момент у загальному психічному розвитку людства. Саме тут закінчується перший спосіб існування й починається новий шлях – до створення морального людського життя на свідомій основі. З появою рефлексії починається філософське осмислення життя. Таким чином, рефлексія дозволяє здійснити осмислення миру та власних дій.

Але традиційне розуміння рефлексії має на увазі, як правило, усвідомлення своїх лише ззовні

спрямованих дій. Ми вважаємо, що спілкування із собою припускає усвідомлення можливості й необхідності здійснення певних психічних дій також й усередині себе.

В.Т. Лободін вказує, що рефлексія – це усвідомлення людиною психічного процесу, що протікає в даний момент у ній самій [2]. Це формулювання породжує три положення:

1. Що людина не робила би, про що не думала би, їй необхідно усвідомлювати психічні процеси, які протікають у ній самій.

2. Людині потрібно усвідомлювати реакцію оточуючих людей на процеси, що відбуваються в ній (як реагують на неї близькі люди, приймають її поведінку колеги, як люди взагалі ставляться до її вчинків, до того ж вона повинна помічати не тільки зовнішні прояви, а й відчувати внутрішні).

3. Людині необхідно бачити свій вплив на світ (цей вплив розбивається на безліч променів – від загального впливу на людей своєю поведінкою до більше дрібного впливу на них).

Існує ряд соціальних факторів, що вказують на можливість рефлексії при навчанні студентів:

1. Усі сучасні інноваційні педагогічні системи мають загальний універсальний позитив, гуманістичну основу: звернення до самої людини, її внутрішнього потенціалу.

2. Усе більше місце, поряд із зовнішнім – суспільним державним контролем (іспити, заліки тощо) займає контроль внутрішній, що належить самій людині: самоаналіз, усвідомлений вибір професії та способів існування в ній.

3. Будь-яка рефлексія припускає сумніви в собі, своїй позиції, своїх можливостях, які можуть привести до різних результатів: а) песимістичний – провокує пасивність, бездіяльність, невіру в успіх; б) оптимістичний – спонукає активну дію для подолання себе й обставин, для пошуку й реалізації способів самоствердження. Сумніви важливо спрямувати на роботу над собою.

4. Рефлексія не стільки констатація наявності або відсутності професійних якостей, скільки стимулювання їхнього розвитку, збагачення, посилення.

Професійна рефлексія – така сама внутрішня робота: співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, що вимагає обрана професія, у тому числі з існуючими про неї уявленнями.

Професійна рефлексія глибше, її прийоми менш жорстко задані, більш гнучкі, часто імпровізаційні: це можуть бути питання проблемного характеру, що вимагають звернення до свого життєвого досвіду, творчі міркування про школу, про сім'ю, навчання, дозвілля, рішення різного роду життєвих завдань.

Б.З. Вульф та В.М. Харькін у процесі своїх досліджень виділяють наступні своєрідні риси професійної рефлексії [1]:

1. Природі людини органічно властива здатність цілеспрямованої рефлексії також як і свідомість, пам'ять, здатність почувати, інтуїція. Однак під час підготовки студента до роботи освітні заклади орієнтуються на професію, а не на людину в професії, тобто бажано готувати людину по-людському (іти від її досвіду, можливостей, навчити її йти до людини як суб'єкта власного розвитку), потрібно не розділяти в людині особистісне й соціально-творче.

2. Професійна рефлексія – одна з основ становлення майстерності, творчості фахівця. У процесі рефлексії будь-якій людині можна допомогти опанувати прийомами творення, тому що в цей момент рефлексії виникає сумнів, який породжує пошук і стимулює професійну творчість.

3. У процесі рефлексії відбувається закріплення потреби в людяності як ціннісному критерію професіоналізму (важко назвати які-небудь традиційні технології, здатні вирішувати настільки важливе й складне гуманістичне завдання).

4. Рефлексія – діагностика дійсності (стану, настрою, готовності студентів до сприйняття тієї чи іншої інформації, ситуації, себе, один одного тощо) і шлях до самоорганізації.

Особливо важливим є аспект рефлексії в контексті впливу професійної діяльності на особистість соціального робітника. Його діяльність належить до професій, які вимагають великого емоційного навантаження і відповідальності. Тому нерідко представникам цієї професії загрожує небезпека «синдрому згорання» – емоційного, розумового і фізичного виснаження внаслідок тривалого емоційного навантаження. Зрозуміло, що для попередження виникнення даного синдрому недостатньо лише професійних знань, умінь і навичок. Саме в таких ситуаціях особистісна рефлексія виступає як один з найважливіших механізмів саморегуляції. Здатність «вийти за межі самого себе» дозволяє соціальному робітнику не лише проаналізувати свій внутрішній стан і співвіднести його з поведінковими реакціями, а й забезпечити самомобілізацію в кризових ситуаціях з метою збереження психічного здоров'я.

Отже, рефлексія є одним із засобів розвитку професіоналізму фахівця, його готовності до діяльності в сучасній адаптаційно-реабілітаційній практиці. Професійна рефлексія містить єдність людського (здатність до самонавчання, сумніву, реалізації ціннісних критеріїв, роботи над собою) і професійного (тобто застосування цієї здатності до складних умов та обставин професійного буття).

ЛІТЕРАТУРА

1. Вульф Б.З., Харькін В.М. Педагогика рефлексии (Взгляд на профессиональную подготовку учителя). – М.: Магистр, 1995. – 112 с.
2. Лободин В.Т. Трудное счастье совершенства. – СПб., 1997. – 285 с.
3. Рубинштейн Л.С. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – 424 с.
4. Семиченко В.А. Психология личности. – К.: Видавець Ешке, 2001.